

М. І. Жарких

БІБЛІОГРАФІЯ СТАРОЇ УКРАЇНИ 1240—1800 рр.

К., 1998. — Зошит 1. — 240 с.; К., 2000. — Зошити 2—3. — 216 с.; К., Прайм, 2000. — Зошит 4. — 236 с.; К., Прайм, 2001. — Зошити 5—6. — 199 с.; К., Прайм, 2001. — Зошит 7. — 172 с.

Величезний сплеск хвилі духовного життя та піднесення особливого інтересу до української історії, що виник після появи на європейській арені незалежної держави України у 1991 р., призвів до появи серії різноманітних історичних монографічних досліджень у нашій країні і за кордоном. Не тільки за кількісною, але і якісною характеристикою, розширенням діапазону тематики вони не йдуть ні в яке порівняння з довгим періодом розвитку історичної науки радянського періоду. Активна діяльність багатьох наукових організацій, фондів, товариств, просто окремих дослідників і аматорів історії, приватних зареєстрованих і незареєстрованих видавництв, величезний потік емігрантської літератури, окремих видань збірників статей та монографій з далекого і близького зарубіжжя заповнили ринок історичної літератури України, з яким зараз важко ознайомитися повністю навіть досвідченим фахівцям-історикам. Це окрема сторінка в історичній бібліографії України. Але ж до сьогодні не створена повна ретроспективна історична бібліографія України, яка б давала повне уявлення про наявний фонд опублікованих праць і джерел.

Тому публікація Інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України у 1998—2001 рр. семи випусків “Бібліографії Старої України 1240—1800 рр.”, складеної завідуючим відділом археометрії вказаного інституту Миколою Івановичем Жарких, є, безперечно, винятковою подією в науковому світі з історії українознавства і бібліотечної справи. Спроби створення загальної історичної бібліографії з україністики сягають ще кінця XIX та початку XX ст. Безумовно, важливим було розпочате ще за радянських часів видання у 1971—1995 рр. в Києві праці “Історія УРСР: науково-допоміжний показчик літератури”. Відомий історик українознавства Любомир Винар ще у 1969 р. виступив з ініціативою створення загальної ретроспективної бібліографії з історії

України¹. У 1971 р. в Україні було заплановано підготувати у 4-х томах ретроспективну бібліографію, яка мала охоплювати всю літературу від початку книгодрукування до 1967 р.² У 1990 р. Українське історичне товариство створило навіть план друкування бібліографії України³.

Видані М. Жарких сім зошитів “Бібліографії Старої України” представляють першу всеосяжну за тематикою і хронологією виходу праць історичну українську бібліографію. Це видання дійсно є новим і за територіальним охопленням (не тільки територія колишньої УРСР, а вся етнічна територія поширення українського населення у XIII—XVIII ст.) і за географією друкування праць (всі країни, а не тільки територія СРСР), і за інтернаціональним підходом до опису праць, включаючи навіть шведські та турецькі видання. Важливим, на наш погляд, є тільки науковий підхід у відборі матеріалів всіх видань незалежно від їх ідеологічної позиції, які висвітлюють той чи інший бік теми, не обминаючи праць, ідейно спрямованих проти українства.

Загальний обсяг надрукованих зошитів становить понад 68 авторських аркушів, а вся завершена праця з випуском наступних зошитів має становити 130—140 авторських аркушів. У передмовах до них автор вказує загальну кількість записів (позицій) у базі даних. В 1998 р., на момент виходу першого зошита, вона становила близько 31 000, а в 2001 р. перевищила 39 000. Вся бібліографія розділена на 10 окремих зошитів за систематичним принципом. Кожен має окрему, досить детальну рубрикацію. Всі зошити мають однакову структуру: передмова, основний зміст, алфавітний покажчик авторів праць, історичних діячів, географічних назв та важливих понять і предметів, список скорочень. У передмові наводяться діаграми розподілу праць даного зошита за роками публікацій та мовами друку. Всі ці допоміжні матеріали, особливо складені діаграми, дають об'єктивні дані для дослідження шляхів розвитку історіографії з українознавства.

Структура бібліографії вдало поєднує традиційні для таких праць розділи з певною кількістю “родзинок”, до яких можна віднести виділення в окремі розділи тем “Релігійне життя” та “Національні групи” в 4-му зошиті; в розділі про суспільні верстви є не тільки традиційні “Селяни” та “Козаки”, а і “Шляхта”; в розділі етнографії є спеціальний підрозділ “Ясир”. В розділі “Туреччина” ми зустрічаємо підрозділ “Турецькі володіння на землях сучасної України”, а в розділі “Великий степ” присутня досить значна бібліографія з історії Золотої Орди.

Перший зошит присвячений бібліографії “Допоміжні науки історії України”. Він складається з 7 таких розділів: “Бібліографія”, “Історіографія”, “Персоналії істориків”, “Джерелознавство”, “Допоміжні історичні дисципліни”, “Археологія”, “Довідники”. Перший розділ є одним з найважливіших у цьому зошиті і включає такі підрозділи: “Бібліографія бібліографії”, “Загальна бібліографія”, “Історична бібліографія”, “Каталоги бібліотек та книжкових установ”, “Праці наукових установ”, “Бібліографія літератури, фольклору, етнографії”. “Бібліографія історичних діячів”, “Краєзнавча бібліографія”, “Бібліографія окремих місцевостей”, “Бібліографія періодичних видань”, “Історія та теорія бібліографії”. Підрозділ з бібліографії допоміжних історичних дисциплін складається з археографії, архівної справи, генеалогії, географії, геральдики, дипломатики, епіграфіки, іконографії, краєзнавства, метрології, мовознавства, нумізматики, ономастики, антропології, палеографії, паперознавства, сфрагістики, топоніміки та хронології.

Другий та третій зошити включають бібліографію з письмових джерел та загальні праці. У розділ “Письмові джерела” включені описи архівів,

твори з історії, написані до кінця XVIII ст., багатомовні зібрання документів, окремі збірки документів, публікації окремих документів, мемуари, картографія, видання творів письменства XIII—XVIII ст., видання фольклору та іконографічних джерел. “Підрозділ “Загальні праці” складається з таких номінацій: “Синтетичні праці з історії України”, “Збірки праць окремих істориків”, “Збірники праць”, “Загальні проблеми історії України XIII—XVIII ст.”

Четвертий зошит присвячений бібліографії з внутрішньої історії України, до якого включені такі теми: “Етнографія”, “Економіка; суспільні верстви”, “Політичний лад”, “Релігійне життя”, “Національні групи”. В розділі “Етнографія” виділені, крім історіографії етнографії, утворення українського народу, загальні праці та підрозділи з антропології, етнімії, давньоруської народності, стереотипу поведінки, самосвідомості, етнічних меж, демографії, колонізації, матеріальної культури, сім’ї, становища жінки, обрядів, побуту, медицини, забобонів, чародійства та ін. У розділі економіки та суспільних верств присутні окремі теми з історії землеволодіння, аграрної технології, селянства, козацтва, шляхетства, міста, торгівлі, грошей, шляхів сполучення, промислів, зародження капіталістичних відносин. Запоріжжя зі всіх цих питань виділено в окрему номінацію. У розділ “Політичний лад” внесені такі теми, як “Загальні питання історії української державності”, “Об’єднання України більшовиками”, “Верховна влада до Хмельниччини”, “Місцева влада”, “Законодавство”, “Литовське право”, “Литовські статuti”, “Українське право”, “Німецьке право”, “Судова практика”, “Військова справа”, “Мореплавання” та ін. У розділ “Релігійне життя” включені “Міжконфесійні відносини”, “Православ’я”, “Католицизм”, “Унія”, “Протестантизм” та “Розкол”.

П’ятий та шостий зошити містять бібліографію “Біографії історичних діячів” та “Політичну історію”. Крім збірок біографій, включена бібліографія біографій окремих діячів. Розділ “Політичної історії” має теми: “Загальні праці”, “Давньоруська політична спадщина”, “Події 1240—1569 рр.”, “Події 1570—1647 рр.”, “Визвольна війна 1648—1654 рр.”, “Переяславська угода”, “Події 1654—1708 рр.”, “Події 1709—1800 рр.”.

Сьомий зошит присвячений бібліографії “Історичного краєзнавства” з підрозділами “Описи мандрівок Україною” та “Окремі місцевості”. Автор люб’язно надав нам інформацію про структуру 8-го зошита, який нині підготовлено до друку, а також 9-го та 10-го зошитів, які перебувають у стані редакційного опрацювання. Восьмий зошит включає “Історію суміжних з Україною земель” і має такі підрозділи: “Білорусія”, “Литва”, “Росія”, “Польща”, “Країни басейну Дунаю”, “Молдавія”, “Туреччина”, “Великий степ”, “Кримське ханство”, “Херсонес”, “Греки в Криму. Князівство Феодоро”, “Італійці на Чорному морі”, “Західний Кавказ”. Дев’ятий зошит пов’язаний з бібліографією історії культури з темами про архітектуру, красне письменство, образотворчого мистецтва, ужиткового мистецтва, книжкової справи, музики, танців, братського руху, освіти та наукових знань. Десятий зошит присвячений бібліографії української белетристики.

Випуск у науковий світ значної за обсягом “Бібліографії Старої України” дійсно можна вважати визначною подією в україністиці. Бібліографія — то не тільки провідний апарат наукової праці, головний інструмент у наукових дослідженнях, путівник бібліотек, але й окрема галузь історії розвитку культури та науки, показник ставлення народу до своєї історії та історико-культурної спадщини. Вона починається для людини ще у дитячому віці, коли школяр складає список підручників та прочитаних кни-

жок. Для багатьох тим і обмежується опанування бібліографії. У випадку з рецензованим виданням парадокс виявляється в тому, що за складання історичної бібліографії України взявся не фахівець-історик, а хімік. Навряд чи за таку велику працю взявся б спеціаліст з історії України, бо це не тільки потребує чимало часу і роботи багатьох людей, узгодження позицій, кропіткої праці по перевірці даних, але й відповідальності за кінцевий результат, в якому завжди можна знайти і помилки, і погрішності, і пропуски. Автор же керувався простим народним правилом: “Очі бояться, а роки роблять”. Оцінюючи не тільки сам факт складання і виходу великої за обсягом праці, що претендує на одну з фундаментальних у цій галузі, можна тільки широко позаздрити величезній працездатності автора та його твердому бажанню завершити свою благородну, безперечно, важливу і корисну працю. На таке здатна тільки самовіддана, захоплена високою творчою ідеєю людина, яка, можливо, до кінця не усвідомлює, наскільки велике значення матимуть результати цієї праці.

Хто ж такий автор цієї незвичайної в наш час бібліографії з україністики? Марно шукати його прізвище серед дослідників з окремих тем української історії. Микола Іванович Жарких народився у Кіровограді у 1956 р. Закінчив фізичний факультет Київського університету за фахом “теоретична фізика” і спочатку працював в Інституті колоїдної хімії ім. А. В. Думанського НАН України. Ще у 1983 р. він захистив кандидатську дисертацію з хімії. Має більше 45 статей з проблем хімічної науки у вітчизняних і закордонних журналах. З 1982 р. паралельно з хімією він зацікавився історичною бібліографією України і почав збирати бібліографічні картки. У 1991 р. з появою у Києві персональних комп’ютерів він одним з перших застосував його для накопичення матеріалу. Світова громадськість відзначила 20-річчя появи персональних комп’ютерів, 10 років з яких автор працював над створенням на комп’ютері “Бібліографії Старої України”. Оскільки тоді ще не існувало програмного забезпечення, то він самостійно розробив програму “Адміністратор каталогу”, яка дозволила створювати бібліографічну базу даних. Справа настільки захопила Миколу Жарких, що він залишає перспективну роботу в академічному інституті і з 1995 р. починає працювати в Інституті пам’яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України. Озброєний комп’ютером, радикально змінивши фахову спрямованість, за підтримки директора НДІ пам’яткоохоронних досліджень В. П. Дудкіна він почав випускати перші зошити. Абсолютно новою і ще практично невикористаною в Україні є технологічна схема підготовки праці автора. Вона полягає у введенні всієї бібліографічної інформації в комп’ютерну базу даних, яка забезпечує дуже широкі можливості пошуку, відбору та іншої обробки бібліографічних записів. На наступному етапі інформація з бази даних експортується в текстові файли, з яких автоматично генерується макет покажчика. Значну допомогу йому подали професійні історики С. І. Білокінь, Я. Д. Ісаєвич, В. І. Булгакова, Т. Ю. Люта, співробітники Державної історичної бібліотеки України, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Зауваження до праці такого обсягу, звичайно, не можуть зводитись до певної кількості друкарських помилок чи якихось пропусків в окремих темах. Саме складання бібліографії з такої великої теми представляє значну складність у пошуку матеріалу та його систематизації за певними темами. Ясна річ, що це не є недоліком специфічно даної праці. Треба зауважити, що всі інформаційні праці великого обсягу мають цю особливість. Для того, щоб знайти конкретний матеріал, треба весь час тримати в пам’яті загальну структуру покажчика і вираховувати, до якого з розділів може по-

трапити потрібна робота. У складеній автором бібліографії проявляється і певний суб'єктивізм у класифікації бібліографічних праць, у їх віднесенні до тієї чи іншої рубрики. Наприклад, невиправданим видається віднесення таких істориків, як Ю. Бардах, Ф. Пекосінський чи О. Яблуновський у розділ “Історики України” в 1-му зошиті, бо логічніше було б бачити їх у 8-му зошиті серед істориків Польщі, які займались українською тематикою. Загалом у праці не завжди послідовно витримано принцип етнічних меж. Наприклад, у 7-му зошиті подається матеріал з історичного краєзнавства Перемишля і Холма, але нема Замостя, яке, подібно до Шаргорода на Вінниччині, засновано Яном Замойським на етнічних українських землях. Відповідно до етнічних українських меж, окреслених М. С. Грушевським, і Берестя і Пінськ мали б фігурувати серед українських земель, але вони віднесені до Білорусії згідно з сучасним державним устроєм, а не історичним етнічним межуванням.

Видана “Бібліографія Старої України” за складом бібліографічних статей має дуже цікаву особливість, яка зумовлена включенням бібліотечних шифрів зберігання матеріалів та короткими анотаціями про їх зміст. Останні мають різний характер: основні положення статті, висловлені в одному або декількох реченнях, або більш докладний їх зміст з характеристикою позиції автора. Для монографій великого обсягу подані навіть назви глав. З праць загального характеру виділені у реферуванні тільки матеріали про Україну. Ці дані, безумовно, мають допомогти користувачеві зрозуміти, чи потрібна йому та чи інша праця, а якщо потрібна — то допомогти знайти її у конкретній бібліотеці. Автор української бібліографії користувався, головним чином, бібліотеками Києва. Тому жанр рецензованої праці можна визначити і як реферативно-бібліографічний збірник. Із сучасних українських видань лише реферативний журнал “Джерело” вміщує подібні анотації і шифри тільки Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Автор же книги користувався й іншими бібліотеками, шифри книг яких присутні у бібліографії. Навіть Бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку присутня в рецензованій бібліографії, бо її даними автор користувався на підставі Інтернет-каталогу. У книгах зустрічається посилання на шифр “НБУ: ?”, що означає відсутність даного матеріалу в читацькому каталозі, хоча він може бути у службовому каталозі. І хоча спеціаліст-історик з певної теми чи допоміжної дисципліни знайде, мабуть, багато пропусків для себе у своїй конкретній, часто досить вузькій темі, зате пошук матеріалів у темах, ще незнайомих для нього, напевне, “Бібліографія Старої України” полегшить. Для початківців у вивченні історії, любителів української давнини, краєзнавців, студентів, спеціалістів неісторичних дисциплін у пошуках орієнтирів у наявному фонді історичних праць ця книга може бути настільною. Стане вона у пригоді і редакторам наукових праць, які вивіряють науковий апарат останніх при підготовці до друку. Завдяки численним анотаціям видання може слугувати і довідником для тих, хто пише на теми з української історії. Дійсно, це дуже корисна праця з історичної бібліографії України.

На жаль, видання своєрідного путівника у світ історичної бібліографії України має планово-раритетний характер, бо тираж сягає всього 100—150 примірників на окремий зошит. Воно здійснено за рахунок невеликих асигнувань на наукову роботу Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерством культури і мистецтв України. Але М. Жарких повний оптимізму, бо, за його словами, коли видання здійснено власними силами українців, а не за фінансової допомоги закордонних фондів, то значущість його для України зростає багатократно. “Ніякого відродження за чу-

жі гроші не буває, кожне відродження лише тоді гідне своєї суті (не назви), коли воно відбувається за рахунок власних сил народу. А все-таки хочеться колись добре поповнити видання і перевидати значним тиражем, щоб книга була хоч би у кожному місті України та в кожній бібліотеці”, — зауважив він.

З цим важко не погодитися, адже і сам автор, і його праця свідчать, що відродження триває.

¹ Баран О. Любомир Винар: з нагоди 65-ліття // Український історик. — 1967. — Т. 34. — № 1—4. — С. 11—32.

² Н. С. Установча нарада упорядників бібліографії “Історія УРСР” // УІЖ. — 1971. — № 7. — С. 157—158.

³ Запляновані видання У.І.Т. // Український історик. — 1990. — Т. 27. — № 1—4. — С. 236 (“Президія УІТ затвердила до друку такі видання, які є в стані опрацювання або готові до друку: 2. Бібліографія історії України (в українській і англійській мовах)”).

М. Ф. КОТЛЯР (Київ), І. Т. ЧЕРНЯКОВ (Київ)